

1

Теорія та історія
культури

УДК 37.013.42(09):130.2

А.О. МАЛЬКО

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Досліджується розвиток системи соціального виховання епохи Середньовіччя. Аналізуються рівні релігійного виховання провідних верств населення, а саме: «тих, хто молиться, хто воює, і тих, хто працює».

Витоки сучасного європейського соціального виховання, зокрема вітчизняного, пов'язані з Середньовіччям, тому без аналізу генезису культивування людини і соціуму саме в цю епоху неможлива розбудова перспектив розвитку соціальної педагогіки, яка б сприяла культурній динаміці сьогодення.

Соціальне виховання цього періоду, на відміну від Античності, побудоване на релігійних цінностях, хоча теж шукало сенсу соціального й особистого буття в духовності (правильніше душевності) людини, спиралося на її свідомість, але не на знання, як це було на попередньому етапі, а на почуття, зокрема віру людини в її винятковість, її подібність Богові. Це сприяло поширенню в суспільній та індивідуальній свідомості ідеї рівноправності кожного, незалежно від походження, соціального статусу, нації, раси, віку, але поки ще не перед соціумом, а лише перед Богом. Античності невідомі були такі якості людини, як милосердя, шана до ближнього, співчуття до нещасних, які проголошувало та розповсюджувало соціальне виховання середніх віків. Тому релігійне соціальне виховання відігравало не останню роль у вирішенні завдань соціальної інтеграції і динаміки культури Середньовіччя.

Незважаючи на те, що провідні цінності середніх віків були запозиченими з попереднього періоду, розвиток культури і соціального виховання не був поступовим. Зміна епох супроводжувалася руйнацією високорозвиненої античної культури первісними племенами, які знищили Римську імперію. Суперечність і складність соціального виховання цього етапу розвитку людства були зумовлені тим, що, по-перше, соціальне виховання європейських народів було відкинуто у своєму розвитку далеко назад і, якби не християнська релігія, довелося би починати майже з початку; по-друге, соціуми були несталими, вони весь час змінювали один одного, особливо в період раннього Середньовіччя; по-третє, за цих часів в одних і тих соціумах існували досить великі верстви населення, які мали різний рівень культурного розвитку через велике переселення народів.

Християнські цінності і релігійне виховання, які в Античності не тільки зародилися, але і набули державного статусу, опинилися в первісному соціумі середньовічних загарбників. Суперечливість полягала в тому, що релігійне виховання, яке формувалося в боротьбі за право існування з так званим античним язичництвом, мало зберігати та розповсюджувати його досягнення, щоб первісні язичники могли «дорости» і збагнути християнські цінності, та й останні, у свою чергу, нездатні були розвиватися без реалізації принципу наступності

культури. Цим і зумовлена динаміка релігійного виховання, яке в VI-VIII ст. мало зберігати себе і залишки античної культури, в IX-XIII ст. – відновлювати свій державний статус, а з XIV-XVI ст. – поступово перетворюватися на один із видів соціального виховання на рівні з попередніми.

Перелічені вище причини привели до значного ускладнення системи соціального виховання середніх віків, з виділенням у ньому окремих підсистем, які мали специфічні цілі, завдання, зміст, методи, форми і наслідки, розраховані, як правило, на різні верстви населення.

У системі соціального виховання Середньовіччя домінувало релігійне, яке поступово охоплювало все населення. Його специфіка виявилася в чернечому і клірикальному вихованні. Поряд існували вихованство як прояв первісної культури народів, що увірвалися в авангард розвитку людства, та лицарство – аналог архаїчного військового виховання. Усі елементи соціального виховання середніх віків «використовували» ті чи інші (залежно від потреб часу) вже відомі види соціального виховання – общинне, сімейне, державне, шкільне. Розглянемо систему соціального виховання Середньовіччя детальніше.

Релігійне виховання не було одноманітним, воно складалося з різних якісних рівнів, відповідних до потреб релігійності світогляду та практики життя різних верств населення. Одним із таких рівнів було чернече виховання, яке виражало абсолютизацію християнських цінностей, але відіграло вирішальну роль у збереженні та трансляції греко-римської культури народам середньовічної Європи, в забезпеченні наступності культурного розвитку людства.

Саме монастирі, з їх замкненим і віддаленим від мирського життя буттям, зберегли, головним чином, на околицях Європи залишки великої культури, зокрема механізми її трансляції. Специфікою чернечого виховання було зречення активного соціального життя заради духовного самовдосконалення поза соціумом. Воно продовжувало розвивати методи і форми морального виховання, недосяжного поки ще народам – спадкоємцям греко-римської культури.

Мета чернечого виховання полягала в досягненні «любові та чистоти серця» [4, с. 33]. Під «чистотою серця» розуміли свободу від поганих думок, які є причиною поганих дій. Уміння контролювати думки та вчинки розвивали через пости (очищення тіла), переборювання пристрасті до речей, багатства (як причини конфліктів між людьми), читання релігійних творів, сповіді, бесіди з досвідченими ченцями і найголовніше – молитви. Чернече виховання стимулювало розвиток самоаналізу індивіда, що свідчило про його спрямованість саме на дорослу людину. Важливим були «вміння розрізняти добрі та погані думки – за змістом, джерелом, значенням, визначати свій головний порок, на ньому зосередити всю свою увагу та зусилля і лише здолавши його переходити до інших» [4, с. 34]. Головними пороками, з якими мав боротися чернець, були обжерливість, блуд, пиха, гордість, гнів, користолюбство, туга та сум. Отже, якщо за еліністичних часів виникло індивідуальне навчання, то в середні віки

закладалися вже основи теорії і практики індивідуального виховання (самовиховання) як різновиду соціального.

Здавалось би, все перелічене мало сприяти розвитку індивідуальності, але виконання заповідей за будь-яких умов не досягалося лише зовнішнім зреченням світу, обітницями цнотливості і некористоловства, воно вимагало зречення від себе. Недарма одним з головних пороків вважалась гордість, яка передбачає зверненість на себе. Джерелом гордості визнавалось дотримування своєї волі, яка легко схилялася до зла [4, с. 34]. Отже, наставляючи дорослу людину на самовиховання, їй при цьому не довіряли. Тому можливе народження індивідуальності намагалися «стерти» слухняністю досвідченим ченцям, покірністю перед усіма людьми, повною покорою абатові, чернечим гуртожитком з його жорсткою дисципліною та постійною фізичною працею. Реальна практика духовного виховання фактично осуджувала все те, що об'єктивно сприяло розвитку індивідуальності, оскільки формувало такі якості, як слухняність, покірливість, повну підлеглість авторитету Бога (церкви, священника), уможливлювала маніпулювання індивідуальною свідомістю.

Проте у весь означений період монастирське виховання в позитивному своєму прояві залишалося підкоренням мирських пристрастей, чуттєвої сфери людини, підготовкою її до нового рівня буття – духовного. Зрозуміло, що цей історичний «експеримент» духовного просвітлення не міг бути розрахованим на широкі народні маси, це був шлях обраних, але не за походженням, соціальним статусом, етнічністю, статтю, а за потягом до вищого рівня буття. Монастирі «використовували» общинне виховання, але на новому рівні, для людей, об'єднаних не родоплеменними зв'язками, а потребою досягнення вищого індивідуального рівня розвитку, ідеалом якого був Христос. Так, за допомогою релігійно-морального чернечого виховання людина, крім зовнішньої залежності від природних, соціальних, індивідуальних сил, отримувала ще внутрішню трансцендентну залежність від Бога, але саме це стало прикладом можливості перемоги над собою, опанування самокеруванням через самовиховання.

Релігійне виховання священників (кліриків) – християнських духовних наставників, посередників між людиною і Богом, відрізнялося від чернечого, оскільки вони, на відміну від ченців, залишалися в мирському житті заради ствердження нових цінностей у соціумі.

Поступово, з оформленням і зміцненням християнської організації – церкви, виховання духовенства набувало функціонального, тобто професійного характеру, що пов'язувалося з диференціацією середньовічного суспільства на «тих, хто молиться, тих, хто воює, і тих, хто працює».

Професійне виховання в системі соціального ще з архаїчних часів спиралося на шкільну освіту. Монастирських шкіл на початку середніх віків було дуже мало, тому в підготовці духовенства не виключали і можливості школи попередньої античної доби, трансформуючи їх під свої потреби. Таким чином,

античні світські науки (тривіум – граматика, риторика, логіка; квадрівіум – арифметика, геометрія, астрономія, музика) були фундаментом для ствердження християнських цінностей і закладення основ релігійного виховання священства. Формуючи теологічний світогляд, ці школи спиралися на авторитет тих давніх авторів, чиї ідеї і твори можливо було використовувати для розробки церковних догматів, принципів християнського віровчення, християнської моралі та правил культу. Це стимулювало збирання, переписування і зберігання античних рукописів, звісно, не всіх, а лише тих, які відповідали ідеологічним завданням римської церкви[4, с. 5-6]. Отже, спочатку система підготовки священнослужителів-кліриків передбачала освіту в церковних і монастирських школах, де вони навчалися читанню, молитвам, піснопінням, ознайомлювалися з біблійською історією, потім (близько VII ст.) додалися єпископські, вищого рівня, школи, в яких вивчали «вільні мистецтва».

Зближення церковної і державної влади, розповсюдження теологічних знань, розробка церковного вчення потребували систематичної освіти все більшої кількості церковників. У цих умовах церква взяла відповідальність за духовне виховання і освіту не лише духовенства, але і представників правлячої верхівки, виробляючи при цьому пануючу ідею часу – ідею союзу світської та духовної влад, ідею союзу церкви і держави у соціальному вихованні. За новою системою освіти навчали в індивідуальній формі, зазвичай, видатні вчені, які й ознайомлювали з науками, відповідали за формування християнського світогляду своїх вихованців та їх праведної поведінки. «Вивчення латинської граматики і риторики підкороно практичному завданню – навчити використовувати античні риторичні прийоми при складанні проповідей на теми християнської моралі. Вивчення класичної теорії віршування мало стати основою щодо створення церковних ритмів для реалізації культів. Навчання світським наукам (античній літературі, римській історії, правознавству, філософії) давало необхідні знання для творчості в галузі релігійної літератури, створення теологічних трактатів; життя святих драматизували художніми прийомами античної літератури, історії; античне вчення про доброчесності використовували для розробки християнської етики»[4, с. 11]. Отже, при загальному відмовленні античної культури, язичницьких цінностей у практиці релігійного виховання церква використовувала все те позитивне, що було корисним для неї, оскільки на «порожньому місці» нової, перспективної культури не створити.

Пізніше, у Каролінгському відродженні, необхідність навчання світським наукам кліриків закріплювалася законодавчо капітулярієм Карла Великого (768-814 pp.) «Про заняття науками»: «Ми ... визнали вважати за корисне..., крім виконання правил чернечого життя і релігійних вправ, виявляти старанність у роздумах про науки і до їх вивчення, кожний згідно зі своїми здібностями Щоб ви могли легше і точніше проникати у таїнство священного писання»[5,с.67-68]. Крім того, Карл наказував при кожному монастирі та

єпископській кафедрі відкривати школи для ченців і кліриків. Усе це започаткувало розвиток релігійної науки середніх віків, яка в XI ст. сформувалася у «шкільну філософію» – схоластику, а в XII-XIII ст., з «поверненням» Аристотеля в Європу (яка вже «достигла» до його розуміння) розвинулася за допомогою церковних учених, зокрема Альберта Великого (1193-1280рр.) та Фоми Аквінського (1225-1274 рр.), у богослов'я. Розвиток релігійної науки сприяв утворенню в системі релігійної освіти вищих навчальних закладів – університетів (Болонський – 1158 р., Паризький – 1200, Оксфордський – 1206, Кембриджський – 1231, Лісабонський – 1290). Усі університети діяли під патронатом церкви, кожний обов'язково мав богословський факультет, але центром богослов'я був Паризький.

Система релігійного соціального виховання містила не лише виховання ченців та церковників, але і моральний розвиток мирян. Отже, релігійне церковне виховання, як і первісне, було розраховано на все населення, і це вже було значним кроком уперед на відміну від Античності, соціальне виховання якої нехтувало розвитком рабів.

Головним осередком релігійного виховання мирян поступово стала церква, методом – релігійно-моральне наставляння через проповідь, а з поширенням писемності – і через читання Біблії, житія святих, крім того, додержання практики аскези, можливої в мирському житті. Для посилення впливу християнства на населення застосовувалися і традиційні методи общинної трансляції релігійних цінностей, а саме: суспільний контроль, організація та керування соціальною життєдіяльністю, накладання нових традицій на язичницькі, тому всі події, знаменні в житті соціуму і людини, освячувалися релігійними християнськими ритуалами. Таким чином намагалися витиснути цінності язичницької релігії та культури з пам'яті народу, з суспільної свідомості.

Іншою підструктурою соціального виховання Середньовіччя, як прояву культивування заможних верств населення варварських племен, було лицарство. Лицарське аристократичне виховання розраховано на людей чоловічої статі від народження до смерті. До 21-річного віку хлопець здобував лицарські чесноти, а потім лицарський кодекс честі відіграв роль соціально-педагогічного взірця і контролю за поведінкою лицаря до останнього часу його життя. Цей кодекс мав соціально-визначальний, «статусний» характер. Сім головних умінь лицаря: їзда верхи, плавання, володіння списом та мечем, полювання, фехтування, гра в шахи, складання та спів віршів.

У цілому лицарське виховання було світським видом соціального виховання, наслідком язичницького виховання первісних племен, але з розвитком державності і зрощенням світської та духовної влади елементи релігійного виховання проникають і у лицарство. Релігійне виховання виходило на перший план наприкінці служби зброєносця. При посвяті майбутній лицар проходив обряд очищення, його меч благословляв священник. Лицар присягався «захищати церкву, боротися з

нечестивцями, шанувати священство, захищати жінок і бідних, піклуватися про збереження спокою в країні і проливати свою кров за своїх братів»[3, с. 50].

Після хрестових походів, на початку XIII ст., виник більш релігійний ідеал лицаря. Пилип Наваррський, видатний лицар XIII ст., надав вихованню функціонального характеру і ставився до лицарського виховання як до підготовки до «професійної» діяльності, проте наближав виховання лицаря до виховання священника. «Ідеальний образ життя лицаря, той, який зробив би лицаря подібним до Христа, ченця. Істинний лицар має славитися не військовою доблестю, а вінцем мученика». У цьому «проглядає» намагання прищепити моральні правила лицарству, «пом'якшити образ лютого світського воїна, протиставивши йому ідеал воїна христового, який підіймає шпагу в ім'я Бога» [4, с. 108-109]. Але при цьому Пилип Наваррський вважав провідною чеснотою такого лицаря щедрість, яка може компенсувати навіть відсутність сміливості. Проте ця щедрість не чернеча – безкорисна, а лицарська, бо в кінцевому рахунку розрахована на особистий зиск і подібна підкупу. За Пилипом, «щедрий лицар дарує землі і тим самим набуває друзів-васалів, тих сміливих, які не дадуть йому втратити землі»[4, с. 109]. Навіть в ідеально-виховному варіанті в лицарів перемагає користь. Це дає підстави зробити припущення, що релігійні цінності були досить зовнішніми для лицарства, вони не могли не існувати в лицарстві, оскільки останнє було часткою релігійної середньовічної культури, але все ж такі лицарське виховання було протилежним чернецому та клірикальному, хоч як їх не намагалися поєднати. Як лицарство, з його насолодою земним життям, так і лицарське виховання з його фізичними та естетичними домінантами, були ближче до Античності, її ефебського виховання.

Поряд із релігійним вихованням ченців, кліриків, мирян, почасти лицарів, у соціальному вихованні Середньовіччя продовжувало існувати первісне вихователство поза релігійним. Воно, на думку істориків, було соціально-педагогічним феноменом, що виник для зміцнення родоплемінного суспільного устрою. «Вихователство відіграло і роль прискорювача суспільного розвитку, оскільки сприяло укоріненню стосунків «патрон-клієнт», які переходили у зв'язок «сюзерен-васал» [2, с. 10].

Вихователство здійснювалося на засадах юридично оформлених обов'язків, які визначалися «Законом об оплаті взращивання чужого ребенка». У законі йшлося не лише про майнові відносини обох сторін, але й подавалася регламентація всього процесу виховання дітей, який диференціювався на три етапи: 1-7, 7-12, 12-17 років, що свідчило про врахування вікової специфіки дитинства.

Дана система створювала багато невеличких груп хлопців, що перебували під пильною увагою дорослих, рівного чи трохи нижчого стосовно дітей соціального статусу. Це дало змогу дослідникам історії дійти висновку про протиставлення у вихователстві домінанті тиранії дорослого незалежний або навіть вищий соціальний чи родинний статус дітей-вихованців. Тісний емоційний зв'язок, що виникав у процесі виховання, зберігався протягом життя (що дуже

нагадує стосунки між наставниками і вихованцями в архаїчній Спарті). Про значення вихованства свідчить той факт, що при описуванні життя багатьох легендарних королів обов'язково повідомляли про їх наставників.

Провідним у вихованстві, зрозуміло, було фізичне виховання, прищеплення хлопцям військових навичок, оскільки в соціумах, де було поширене вихованство, духовне сприймалося додатковим до фізичного, а не навпаки. Вихованці залучалися і до племінних традицій, моральних максимів, язичницьких ритуалів, правових норм, історії свого народу через саги, закони та коментарі до них, топонімічні легенди, збірки афоризмів. Превалювало, природно, усне навчання [2].

Серед засобів виховання, значно поширених у вихованстві, були так звані «королівські зеркала» – нормативна виховна модель для спадкоємців та претендентів на престол. Вони містили: рекомендації королям стосовно різних сфер життєдіяльності, поради в різних сферах поведінки, перелік позитивних і негативних рис короля. Ми погоджуємося з висновками фахівців-істориків, що «зеркала» належать до соціально-педагогічних процесів у середньовічних язичницьких суспільствах, вони, по суті, виконували соціально-відновну функцію збалансування суспільного ладу через соціально-педагогічний контроль суспільної свідомості за поведінкою молоді і дорослих людей, які займали провідні посади в племені. Цей контроль був освячений не державною владою, а авторитетом міфологічних, легендарних персонажів давнини [1, с. 99]. В останньому «зеркала» нагадують роль Гомерівських міфів у формуванні етнічної самосвідомості грецьких племен. Християнство, зокрема релігійне виховання, теж спирається на авторитет легендарного персонажа – Ісуса Христа. Але те, що він сприяє соціальній інтеграції через ідею рівності без винятку всіх людей перед Богом, робить християнські цінності (багато в чому спільні із запропонованими в «зерцалах») незрівнянно вищими, оскільки вони забезпечують міжетнічну соціальну інтеграцію, таку важливу для культури середньовічної Європи з її великим переселенням народів.

Християнське та язичницьке виховання протягом зазначеної доби весь час перебували у стані взаємодії, результатом творчого об'єднання досягнень «світської» античності і «релігійного» Середньовіччя стало гуманістичне виховання Відродження.

Таким чином, релігійне виховання було новим видом соціального виховання, яке зародилося на зламі античної культури. Воно мало захищати свої цінності в язичницькій культурі Античності та напівязичницькому ранньому Середньовіччі, знайти свої механізми трансляції та ствердження нової культури, що тільки-но народжувалася, серед усіх верств населення. Так, релігійне виховання заперечувало цінності античної культури і школу (у ранньому середньовіччі) як соціальну інституцію, що транслювала ці цінності, але при цьому воно, за суттю свого, було соціальним, призначеним кожній окремій людині, родині, общині, всьому соціуму, а з часом продемонструвало, що було здатне поширитися і на весь світ. Воно

розповсюджувало ті цінності, які значною мірою поліпшували соціальне існування людства за тих часів, коли високорозвинена культура Античності поглиналася первісною культурою народів, котрі виходили на світову арену.

Релігійне виховання було соціальним і за методом. Призвичаювали до християнського світогляду та праведного життя, зокрема соціального, спільно – сім'я, священник, церковна община, а з часом і християнська держава – всіма засобами соціального виховання. Усе це заклало підвалини для подальшого вдосконалення системи соціального виховання в епоху Відродження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безрогов В.Г. К вопросу об источниках реконструкции светского идеала воспитания в раннем средневековье (по материалам ирландских «королевских зеркал») // *Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль*: Сб. науч. тр. – Вып. I. – Ч. I. – М., 1989. – С. 86 – 105.

2. Безрогов В.Г. Воспитание знатного мальчика в ранней Ирландии // *Школа и педагогическая мысль средних веков, Возрождения и начала Нового времени*. – М., 1991. – С. 4 – 17.

3. Духавнева А.В., Столяренко Л.Д. *История зарубежной педагогики и философия образования*. – Ростов н/Д, 2000. – 480 с.

4. *Западноевропейская средневековая школа и педагогическая мысль*: Сб. науч. тр. – Вып. I. – Ч. I. – М., 1989. – 136 с.

5. Стасюлевич М. «История средних веков» в ее писателях и исследователях новейших времен. – СПб., 1906. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 17.01.2002 р.

УДК 378.147.111

Л.А. СУБОТА ПРОБЛЕМИ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ У ФОРМУВАННІ САМООРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Одним із перспективних напрямів сучасної освіти є впровадження дистанційного навчання. Методичні передумови реалізації дистанційного навчання створені на кафедрі російської мови Національної фармацевтичної академії України (НФАУ) з дисципліни російська мова як іноземна.

Формування навчальної діяльності як засобу активного здобуття знань є одним із напрямів розвитку особистості студента. Специфіка цього засобу полягає в послідовному і цілеспрямованому відпрацюванні активності самих студентів (розуміння навчального завдання, оволодіння засобами активних перетворень об'єкта засвоєння і засобами самоконтролю). Цьому допомагає якісно новий прогресивний спосіб – дистанційне навчання (ДН).

Загалом дистанційне навчання можна визначити як систему освіти, за якою